

Н. А. Сторчак, аспірантка

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЦІЛІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ПИТАННЯ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ

В роботі досліджені цілі позбавлення волі як виду покарання, засоби їх досягнення, протиріччя, які притаманні даному виду покарання і ставлять під сумнів його ефективність, а також розглянуто позиції прихильників альтернативних позбавленню волі покарань.

Ключові слова: позбавлення волі, ізоляція, ефективність, цілі покарання, альтернативні до позбавлення волі покарання.

Проблемі застосування покарання у вигляді позбавлення волі заслужено відводиться значне місце в теорії і практиці кримінального права. Важливість визначення його цілей обумовлено тим, що це виражає політику держави в боротьбі із злочинністю (хоча її засоби можуть змінюватися у зв'язку із змінами соціальних умов), крім того це є основою для винесення справедливого вироку, а також є необхідним і для осмислення результатів застосування позбавлення волі як покарання, для наукових досліджень ефективності кримінального права взагалі.

Питання про цілі позбавлення волі знаходиться у найтіснішому зв'язку з розглядом цілей покарання взагалі і є одним з дискусійних моментів кримінального права. Суперечки щодо цього йдуть ще з часів Платона та Аристотеля, однак і сьогодні з багатьох аспектів проблеми в теорії не вироблено єдиної позиції.

Багатогранність поглядів на це зумовила множину теорій покарання, серед яких умовно виокремлюються загальновідомі абсолютні, відносні та інтегративні теорії покарання. В сучасному законодавстві більшості країн знаходить вираження панування думок про поєднання в різних варіаціях ідей кількох теорій покарання. В тому числі, український законодавець у ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України (далі — ККУ) фразою “покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами” засвідчив, що виходить із змішаної теорії покарання [1, 18].

Соціально-правове призначення позбавлення волі полягає в охороні існуючого в суспільстві правопорядку від злочинних посягань, яка здійснюється двояко: по-перше, шляхом безпосереднього карального, виправного і попереджувального впливу на особу, що відбуває покарання в місці позбавлення волі (на її правовий статус, належні їй блага, права та інтереси), і по-друге, опосередковано — на свідомість і волю нестійких громадян.

Виходячи з інтегративної мети позбавлення волі володіє як загальними властивостями, притаманними взагалі покаранню, так і специфічними, характерними тільки для нього, такими, що відрізняють його від інших видів покарання.

До загальних властивостей можна віднести: здатність виражати державний осуд злочину і особи винного (ця властивість покарання відрізняє його від таких заходів примусового впливу, як адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, і від примусових заходів медичного характеру) і здатність завдавати позбавлення (обмеження) фізичного, морального і матеріального характеру.

Специфічними властивостями даного виду покарання, що піддається аналізу,

можна вважати: забезпечення суспільства від осіб, що скоїли тяжкі та особливо тяжкі злочини; обмеження можливості вчинення нових злочинів; виключення скоєння деяких злочинів взагалі; позбавлення особи, що вчинила злочин, благ, отриманих в результаті злочину; “компенсаторні” властивості, тобто примусове забезпечення виконання відшкодування матеріальної шкоди; отримання державою матеріальної вигоди.

Саме на останні властивості позбавлення волі, що закріпилися за ним історично, вказував Ч. Бекарія як на дієвий фактор стримування особи від вчинення злочину, зокрема, порівняно із залякуванням смертною карою. Ч. Бекарія був переконаний, що страх піддатися довічному рабству зупинить злочинця скоріше, ніж занепокоєння бути страченим. Це має бути постійний в наповнений тяжким стражданням приклад, коли людина, позбавлена волі і перетворена фактично на робочу худобу, відшкодовує своєю каторжною працею шкоду, завдану суспільству [2, 112].

Сьогодні зміст позбавлення волі проявляється в ізоляції особи від суспільства. Це основний елемент об'єкту даного виду покарання, всі інші або безпосередньо витікають з цього, або тісно пов'язані з цим.

При позбавленні волі засуджений ізолюється від суспільства через поміщення його у кримінально-виконавчу установу. Це має своїм продовженням обмеження свободи пересування та спілкування з іншими особами — як тими, що знаходять на волі, так і тими, що перебувають в одному з ним закладі. Ступінь ізоляції взагалі залежить від виду кримінально-виконавчої установи, а вірніше від різновиду виправної колонії, де власне і проходить відбуття даного виду покарання, — мінімального рівня безпеки з полегшеними (чи загальними) умовами тримання, середнього чи максимального рівня безпеки (ст. 18 Кримінально-виконавчого кодексу України — далі КВК).

Ізоляція може посилюватися, якщо до засудженого застосовуються такі заходи стягнення, як поміщення в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу (ст. 132 КВК) тощо. З іншого боку ізоляція послаблюється, точніше дещо розширюються рамки, що обмежують свободу пересування, коли ув'язненому надається право короткочасного виїзду за межі виправної колонії (ст. 111 КВК).

Також засуджені залучаються до суспільно-корисної праці (ст. 118 КВК), несуть такі додаткові обов'язки, як дотримання розпорядку дня колонії, утримання в чистоті і порядку приміщення, виконання необхідних робіт по благоустрою колонії і самообслуговуванню (ст. 107 КВК) [3, 9-10, 54-56, 58-59, 62, 69-70].

Крім цього, позбавлення волі передбачає цілу низку обмежень побутового характеру, які тягне за собою перебування в кримінально-виконавчій установі. Деякі автори вказують на те, що такі обмеження необхідні і, навпаки, неприпустимими є різноманітні надлишки, що штучно послаблюють кару [4, 19].

Суворість даного покарання обумовлюється й іншими обставинами, які безпосередньо не входять в зміст позбавлення волі, “генетично” не притаманні йому, але фактично можуть вплинути на засудженого. До них, зокрема, можна віднести несприятливі кліматичні умови, інше мовне середовище, що може ускладнити спілкування, неможливість належного відправлення релігійних обрядів через відсутність священнослужителів відповідних конфесій, віддаленість кримінально-виконавчої установи від місця постійного проживання тощо.

Традиційними цінностями життя на волі, щодо яких і передбачається обмеження, на що ще у 80-х роках минулого століття вказував Ф. Р. Сундуrow [5, 19], є сім'я, матеріальна забезпеченість, можливість вільно визначати свій спосіб життя, праця за вибором, відвідування кінотеатру (театру), спортивних видовищ і вільний перегляд телепрограм, спілкування з друзями, вживання спиртних напоїв.

Всі вищевказані правообмеження мають досягти результату, який би співпадав з науково обґрунтованими та законодавчо поставленими цілями позбавлення волі і найбільш повне співпадання свідчитиме про ефективність даного виду покарання.

З цього приводу висловлювався і М. Шаргородський, підтримуючи позиції позбавлення волі, а саме необхідність застосування тривалих строків такого покарання, інакше воно є неефективним. Ефективність позбавлення волі з точки зору вияву дії специфічних для цієї міри позитивних особливостей (режим, праця, виховна робота) може проявлятися тільки тоді, коли наявний достатній строк для їх позитивного впливу, адже засуджений, розуміючи, що він буде знаходитися в місці позбавлення волі нетривалий час, не включається активно в суспільне життя та інші заходи, що проводяться з виховною метою [6, 285].

Саме з питання ефективності виникають численні прояви заперечення доцільності позбавлення волі та існування його в подальшому як виду покарання. Найбільш поміркований погляд, що виходить з принципу економії кримінальної репресії, передбачає якомога ширше застосування альтернативних до позбавлення волі покарання, зокрема, цю позицію відбиває положення Постанови Пленуму Верховного Суду України №7 від 24. 10. 2003р. “Про практику призначення судами кримінального покарання”: коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м’які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов’язаного з позбавленням волі; у разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вироку [7, 15].

Дійсно, несконалість виправного впливу, і, зрештою, неможливість досягнення ідеальної мети покарання, в тому числі попередження рецидивної злочинності, “неекономічність” позбавлення волі як покарання та деякі інші фактори призводять до формування вищевказаних думок, що в світі відомо як результат впливу неокласичного вчення в кримінальному праві.

Позиція прихильників альтернативних видів покарання зводиться до наступного: в умовах ізоляції неможливо прищепити правопорушнику соціально корисні навички; ізоляція від суспільства несе для особи морально-етичні, психологічні та фізичні наслідки, яких можна уникнути при застосуванні альтернативних покарань; в умовах ізоляції відбувається криміналізація правопорушника, перейняття ним кримінальної субкультури; відбування покарання у вигляді позбавлення волі відбирає у особи самостійність, привчає до того, щоб пасивно сприймати те, що її оточує, створює перешкоди для подальшої соціальної адаптації особистості, її реінтеграції в суспільство; альтернативні види покарання найбільшою мірою виражають реакцію держави на вчинення злочинів невеликої суспільної небезпеки, дозволяючи врахувати особливості особи злочинця при визначенні виду покарання та його розміру і, зрештою, подібним чином реалізуються такі принципи кримінального права, як соціальна справедливість, диференціація та індивідуалізація покарання тощо; за даними американських досліджень витрати на виконання пробації, одного з найбільш витратних у фінансовому плані альтернативних покарань, є у 8-10 разів меншими щодо повнолітніх засуджених та в 12 разів нижчими щодо неповнолітніх [8, 63; 9, 6].

Саме останнє — матеріальні затрати, які вкладаються в організацію і діяльність кримінально-виконавчої установи, — далеко не байдуже для держави та суспільства. З одного боку, є необхідний обсяг витрат, більше того, вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої установи (зміцнення режиму, підвищення виправного ефекту тощо) вимагає часом їх збільшення. Це може бути виправдано тільки тоді, коли позбавлення волі в конкретному випадку є єдино прийнятною кримінально-правовою мірою. Для громадської ж думки недоцільно, наприклад, будівництво наддорогого приміщення культурно-просвітницького чи комунально-побутового призначення на території кримінально-виконавчої установи [5, 60].

Описані вище проблемні аспекти застосування позбавлення волі як покарання не дають, тим не менш, підстав однозначно відмовитися від так званої “кримінально-посадочної моделі”. І доцільність цього не довели навіть найпоследо-

вніші прихильники концепції гуманізації кримінального законодавства попри те, що альтернативні покарання надають ширші можливості для ресоціалізації засуджених.

Позбавлення волі існує практично у всіх країнах, більшість з них в законодавстві передбачає можливість застосування довічного позбавлення волі. За російським кримінальним законодавством позбавлення волі може бути призначене на певний строк в 440 випадках, довічно — в 5 випадках, за китайським кримінальним законодавством — в 580 і 90 відповідно, за німецьким — в 367 і 11 відповідно, за швейцарським — в 232 та 2 відповідно, за польським — в 272 та 10 відповідно [10, 171-174]. В ККУ можливість призначення позбавлення волі серед санкцій статей Особливої частини становить близько 70% [11, 9].

Зараз на законодавчому рівні позбавлення волі як вид покарання лежить в основі класифікації злочинів (ст. 12 ККУ), причому не тільки у нас, а й в інших країнах. Так, наприклад, в США злочин, що карається тюремним ув'язненням на строк більше одного року або смертною карою є фелонією, будь-який інший — місдімінором; за строками фелонії поділяються на п'ять класів — А, В, С, Е, D [10, 175].

В. Маляренко, застосувавши статистичний метод вивчення злочинності, доводить, що з урахуванням існуючих соціально-правових та економічних умов, що існують в нашій країні, об'єктивно знизити покарання у вигляді позбавлення волі нижче 30% від загальної кількості засуджених не можна. На його думку, той, хто порівнює в цьому відношенні Україну з Європою, не враховує, що там інший підхід до статистики і що в нашій країні зовсім протилежний характер злочинності, а саме: надзвичайно великий відсоток тяжких та особливо тяжких злочинів (у 2004р. — 49,7%) [12, 24]; у більшості санкцій законодавцем передбачено безальтернативне покарання у виді позбавлення волі від 5 до 15 років та довічне позбавлення волі; а також вужчим є зміст рецидивної злочинності, тому на ній суттєво не позначається застосування альтернативних покарань [13, 34].

І дійсно, призначення українськими судами позбавлення волі не завжди є проявом суддівського розсуду, об'єктивною перешкодою для застосування альтернативних видів покарання в Україні є те, що, з одного боку, чинний ККУ орієнтований в багатьох складах злочинів на безальтернативне застосування покарання у вигляді позбавлення волі, а з іншого, досить незначною є практика застосування альтернативних покарань і тому важко робити глобальні висновки з цього питання. Так, суди у 2004р. частіше застосовували міри кримінального покарання альтернативні позбавленню волі, збільшилася кількість осіб, на яких накладено штраф, яким призначено громадські роботи та інші види покарання, не пов'язані із позбавленням волі. Проте, незважаючи на збільшення кількості осіб, яким суди призначали альтернативні види покарання, їх частка від усіх засуджених була незначною. Зокрема, громадські роботи застосовано до 3,4 тис. осіб (збільшилося на 24%), що складає 1,7% всіх засуджених; арешт застосовано до 2,1 тис. (збільшилося на 4,7%), що складає 1% від всіх засуджених. [14, 28-29].

Як свідчить аналіз наукової літератури, комплексних і глибоких досліджень щодо ефективності застосування альтернативних до позбавлення волі покарань в Україні не проводилося, окремі фрагментарні та однобічні спроби вчених у цьому напрямку цілісної картини з означеного питання не дають. Як стверджують О. Колб та О. Батюг, практика виконання таких покарань в зарубіжних країнах свідчить, що попри їх високу питому вагу в структурі заходів державного примусу, вони не стали панацеєю в системі загальної та індивідуальної профілактики злочинності, тобто не стримують від осіб від вчинення суспільно небезпечних діянь, в тому числі повторних [8, 63]. До того ж, в останні роки різко зросла кількість злочинів в американських тюрмах, тому почалося будівництво тюрем “максі-максі” по “моделі Маріон” (“Маріон” — це назва тюрми найсуворішого режиму у Федеральному бюро тюрем США (штат Іллінойс), яка з 1983р. після тюремних заворушень пере-

творилася на постійній карцер — ув'язнені 23 години на добу закриті в одиночних камерах) [10, 177].

В більшості зарубіжних країн покарання у вигляді позбавлення волі суди застосовують тільки у трьох випадках, що мають характер “найгіршого випадку” (the worst case): злочинець є небезпечним (наприклад, терорист) і тому для захисту від нього суспільства його має бути піддано покаранню, пов'язаному з позбавленням волі; злочинець вчинив тяжкий злочин (наприклад, державну зраду, розголошення державної таємниці), внаслідок якого було завдано шкоду основним цінностям суспільства та правосвідомості його громадян, які не зрозуміють і не погодяться з тим, що злочинця не було позбавлено волі (в Україні тільки у 2004 р. потерпілими від злочинів визнано 161,6 тис. осіб, із них 23,5 тис. заподіяно шкоду здоров'ю, 5,7 тис. загинуло; заподіяно шкоду 20,3 тис. юридичним особам; злочинами було заподіяно матеріальну та моральну шкоду фізичним та юридичним особам на суму 704,1 млн. грн. [14, 26]; злочинець був підданий покаранню, не пов'язаному з позбавленням волі, але проігнорував його [8, 63; 15, 151].

Крім цього, останнім часом законодавча та правозастосовча практика, зокрема у сфері встановлення в законі, призначення та виконання покарання у вигляді позбавлення волі, робить значні кроки в бік гуманізації та адекватності. Так, виходячи із сучасної пенологічної концепції і все більш поширюваної у світі практики “цивілізованого” відбуття покарання, А. Чучаєв та Є. Абдрахманова вказують, що при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі мова йде лише про фізичну ізоляцію, винний не тільки не піддається духовній ізоляції, більше того, через духовні зв'язки, вплив суспільства стимулюється його нравственне вдосконалення. Цьому значно сприяє загальна та професійно-технічна освіта, користування бібліотекою, підписка на періодичні видання, наявність електронних засобів масової інформації тощо [16, 19].

На нормативному рівні із санкцій статей за злочини невеликої тяжкості практично виключене покарання у вигляді позбавлення волі або істотно зменшені його межі, діють механізми зменшення строку відбуття покарання. В зарубіжній практиці можна побачити і дальші кроки — зокрема у Франції діють такі форми позбавлення волі, як режим напівволі та виконання тюремного ув'язнення по частинах [15, 166].

Реалізуючи концепцію гуманізації покарання та інтегративності його мети, судова система України дедалі більше орієнтується на європейські стандарти щодо питань призначення покарання. Так, у 2004 р. до позбавлення волі на певний строк засуджено 54,2 тис. осіб (26,5%), що на 11,1% менше ніж у 2003р., причому найчастіше таке покарання застосовували суди Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської (28,7 %) областей, Автономної Республіки Крим та м. Києва. До довічного позбавлення волі по Україні було засуджено— 22 особи (0,01%), по Миколаївській області — 0 осіб. Всього у 2004р. суди звільнили від відбування покарання 126,7 тис. засуджених або 61,9% (у 2003р. — 59,3%) [14, 23].

Це є проявом того, що В. Махінчук називає релевантністю інституту покарання конкретно історичному контексту суспільного буття [17, 83]. Це свідчить, зокрема, про формування певних тенденцій — рух вперед правової доктрини, переоцінку законодавцем та практиками соціального сенсу застосовуваних органами кримінальної юстиції заходів і направленість на використання суспільно корисних форм реалізації покарання.

При всій важливості соціально-економічного наповнення інших видів покарання, не можна не враховувати тієї значної ролі, яку відіграє позбавлення волі у боротьбі зі злочинністю. Воно залишається одним з основних і необхідних видів покарань, виконуючи важливі функції. І детальніше, розглядаючи його зміст, не можна не погодитися із Ф. Сундуrowим, який зазначає, що позбавлення волі певною мірою є юридичною гарантією свободи особистості. Будучи закріпленим

в законі, а тим більше призначеним винному у злочині, воно сприяє загальному попередженню злочинів, запобігає “свавіллю свободи” з боку окремих громадян, спрямовує їх на вчинення розумних вчинків, які реалізують свободу в дійсності. З іншого боку, таке покарання відновлює порушену свободу — усвідомивши його необхідність, злочинець стає істинно вільним [5, 10].

Успіх в діяльності по використанню інституту позбавлення волі в боротьбі із “найбільшим соціальним злом” значною мірою залежить від правильного врахуванням соціальних умов конкретно-історичної обстановки, конкретних даних про ефективність різних видів покарання, тобто високий ступінь ефективності покарання визначається тією “соціальною ціною”, яка існує між досягненням цілей покарання та засобами цього досягнення і яку державі і суспільству необхідно і доцільно платити.

Література:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. — 172с.
2. Азарян Е. Р. Преступление. Наказание. Правопорядок.. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 227с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України. — Х.: “ІГВІНІ”, 2005. — 96с.
4. Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. — М.: Юрид. лит., 1967. — 244с.
5. Сундууров Ф. Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. — Казань: Издательство Казанского университета, 1980. 215с.
6. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1973. — 370с.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України №7 від 24. 10. 2003р. “Про практику призначення судами кримінального покарання”// Вісник Верховного Суду України. — 2003. — №6. — С. 14-25.
8. Колб О., Батюк О. Роль і місце альтернативних до позбавлення волі покарань у системі загальної профілактики злочинності// Юридична Україна. — 2003. — №12. — С. 60-64.
9. Степанюк А. Ф., Трубников В. М. Исполнение наказания в виде лишения свободы и особенности постпенитенциарной адаптации освобожденных: Учебное пособие. — К.: УКУ ВО, 1992. — 96с.
10. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. М.: Межд. отношения, 2002. — 370с.
11. Ларін М. Злочин та гуманне покарання// Юридичний вісник України. — 2001. — 17-24 червня. — С. 9.
12. Злочинність в Україні: Статистичний збірник/ Державний комітет статистики України. Відповідальний за випуск І. В. Калачів. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 104с.
13. Малярченко В. Т. Про соціальну зумовленість і справедливість покарання// Вісник Верховного Суду України. — 2002. — №3. — С. 32-44.
14. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004р. (за даними свудової статистики) // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — №5. — С. 23-32.
15. Крылова Н. Е., Серебренникова А. В. Уголовное право Зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии). Учебное пособие. — М.: Издательств “Зерцало”, 1998.. — 208с.
16. Чучаев А. И., Абдрахманова Е. Р. Лишение свободы и проблемы его реализации: Учебное пособие. — Ульяновск: УлГУ, 1996. — 124с.
17. Махінчук В. Інститут покарання: критерії визначення адекватності// Підприємництво, господарство і право. — 2001. — №9. — С. 82-84.

Н. А. Сторчак, аспирантка

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ЦЕЛИ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ И ВОПРОСЫ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Проведенный анализ вопросов, связанных с целями лишения свободы, предоставил возможность определить свойства данного вида наказания, в том числе особенности, исследовать позицию законодателя и правоприменительной практики относительно возможности и целесообразности назначения лишения свободы, проблемные аспекты его реализации и ценность как одного из основных институтов уголовного права наряду с институтом альтернативных наказаний.

Ключевые слова: лишение свободы, изоляция, эффективность, цели наказания, альтернативные лишению свободы наказания.

Н. А. Сторчак. Цілі позбавлення волі та питання їх ефективності